

INSON ONGIDAGI SON VA HARFLAR (SEMIOTIK TAHLIL)

Andijon davlat chet tillari instituti Tayanch Doktoranti

Kurbanova Sevaraxon Rustamjon qizi

Annotatsiya: Mazkur maqolada yozuv belgilarining va sonlarning evolyutsiyasi semiosiyotik nuqtayi nazardan ko‘rib chiqiladi. Ularning rivojlanishidagi asosiy tendensiya ikonik belgilardan shartli belgilar sari harakatda namoyon bo‘ladi. Yozuvda bu jarayon rasm (vaziyatni tasvirllovchi shakl)dan piktografiyaga, undan esa vaziyatning nutqiy tavsifini sof shartli belgilar orqali ifodalashga o‘tishda kuzatiladi: avval bo‘g‘in yozuvi orqali bo‘g‘inlar, so‘ngra alifbo yozuvida fonemalarni ifodalovchi harflar bilan. Sonlarni belgilashda rivojlanish dastlab sanash uchun zarur bo‘lgan predmetlarni (barmoqlar, toshchalar va hokazo) tasvirlashdan boshlangan, keyinchalik esa maxsus belgilar, jumladan yozuv belgilaridan (ierogliflar, bo‘g‘inlar, harflar) foydalanishga o‘tilgan bo‘lib, ular turli tamoyillar asosida sonlar bilan bog‘langan. Hozirgi raqamlar esa O‘rta asrlar davrida arablar tomonidan yaratilgan bo‘lib, dastlab ular ikonik xususiyatni qayta tiklagan: belgida mavjud burchaklar soni ifodalayotgan songa mos kelgan. Biroq tez orada xat yozishning tezlashuvi ularning “yumaloqlashuvi” va to‘liq shartlilikka o‘tishiga olib keldi.

Kalit so‘zlar: semiotika; ikonik belgilar; shartli belgilar; piktografiya; ieroglif yozuvi; bo‘g‘in yozuvi; alifbo yozuvi; sonlar; son nomlari; raqamlar.

Аннотация: В данной статье рассматривается эволюция знаков письменности и чисел с семиотической точки зрения. Главная тенденция их развития усматривается в движении от иконических знаков к условным. Для письменности оно шло от ри сунка (изображающего ситуацию) в пиктографии – к фиксации речевого описания ситуации посредством чисто условных знаков: сначала слогов в слоговом письме, а затем букв (знаков фонем) в алфавитном письме. В обозначении чисел развитие шло от изображения в нужном количестве предметов, с помощью которых считали (пальцев, камушков и т.п.), к использованию специальных знаков, в том числе – знаков письменности (иероглифов, слогов, букв), которые по различным принципам связывали с числами. Современные цифры были созданы в эпоху Средневековья арабами и первоначально возрождали иконичность: количество углов в знаке соответствовало обозначаемому числу. Но очень быстро развитие скорописи привело к «закруглению» цифр и их полной условности.

Ключевые слова: семиотика; иконические знаки; условные знаки; пиктография; иероглифическое письмо; слоговое письмо; алфавитное письмо; числа; имена чисел; цифры.

Annotation: This article concerns with the evolution of graphic symbols (of system of writing and numerals) from a semeiotic viewpoint. Their main progress trend is seen in the

motion from icons to conventional symbols. Pictography is the proto-writing starting with drawings and following the schematic object images («proto-name»), schematic scenes with animals, people and other objects («proto-proposition»), and the sequence of scenes («proto-text»). Hiéroglyphic writing is a speech recording where their images act as names of objects. In the syllabic writing system the names of objects is a record of sounding speech that is similar to the alphabetic writing where letters become conventional symbols of sounds. These developmental stages of writing have been embodied in a number of mystical doctrines. Thus, the kabbal method «notaricon» considers angel names in the Torah as abbreviations where each letter is developed into a word. 201 Цифры и буквы в человеческом сознании (семиотический анализ) As to the number designation, there was advance from the image in the necessary quantity of subjects by means of which people started counting (e.g. using fingers, stones, etc.) and followed by using special signs. With the appearance of writing systems written symbols were used to represent numbers. With the origin of the alphabetic writing, this connection amplified, especially in the Attic and Ionic writing systems. The general principles of modern recording system, including the weighted (number) system as well as the concept and a special symbol for the digit 0, were generated in Ancient India where signs of syllabic writing «brahmi» were used for recording numbers. During an epoch of the Middle Ages these principles became known to Arabs and so they took advantage of the principles, using the letters of their alphabet for number designation. Then Arabs created special signs for numbers – numerals. At first in the specific symbols the number of angels corresponded to a certain number. Later the tracings of numerals became rounder and looked as round as they are now. As a result, they became merely conventional symbols.

Keywords: semiotics; icon signs; conventional signs; symbols; pictography; hiéroglyphic writing; the syllabic writing; the alphabetic writing; numbers; names of numbers; numerals.

Aqli Inson – *Homo sapiens* –ning barcha boshqa ma’lum tirik mavjudotlardan tub farqi uning ongga egaligidir. Semiotikaning asoschilaridan biri Charlz Morris bir paytlar haqli ravishda shunday ta’kidlagan edi: «Insoniyat sivilizatsiyasi belgilar va belgi tizimlarisiz mumkin emas, insoniy aql belgilar faoliyatidan ajralmasdir, balki, ehtimol, intellektni ham aynan belgilar faoliyati bilan ayniylashtirish kerakdir» (Morris, 1983, 37–38-betlar). Ikonik belgilar va indeks-belgilardan shartli belgilar (ramzlar)ga o’tish, bizning nazarimizda, mavhum tafakkur taraqqiyotining eng muhim ko’rsatkichidir. Ushbu o’tish yozuv va son belgilarining (raqamlarning) tarixida aniq kuzatiladi. Inson madaniyatida belgilar rolini anglash XX asrda semiotikaning jadal rivojlanishiga olib keldi. XX asr oxiri – XXI asr boshlarida belgilarning ortib borayotgan rolini ifodalovchi muhim hodisalardan biri – simulyakrlarning keng tarqalishidir. Ular o’z dastlabki asosidan uzilib, real dunyodagi ma’nosini yo’qotib, faqat aqliy konstruksiyalarga taalluqli bo’lib qolmoqda.

Belgi – bu ifodalovchi va ifodalanmishning birligidir. Agar ifodalanmish real mavjud ob’ekt ham, tasavvur qilingan narsa ham bo’lishi mumkin bo’lsa, ifodalovchi faqat sezgi

20-Noyabr, 2025-yil

orqali idrok etiladigan shakl bo'lishi mumkin. Sivilizatsiya tarixida eshitish orqali idrok etiladigan akustik belgilar va ko'rish orqali idrok etiladigan grafik belgilar paydo bo'lishi hamda keng qo'llanilishi alohida ahamiyat kasb etdi. Inson tashqi dunyo haqidagi ma'lumotlarning qariyb 80 foizini ko'rish orqali oladi, eshitish orqali esa ancha kamroq. Biroq aynan eshitish nutqni, demakki, tilni idrok etish bilan bog'liq bo'lgani uchun bu turdagi belgilar nihoyatda muhimdir. Akustik va vizual belgilar ko'pincha bir-birini to'ldiradi. Masalan, ko'z bilan idrok etiladigan imo-ishoralar, holatlar, yuz ifodalari va hokazolar nutqni to'ldiruvchi paralingvistik omillar sifatida xizmat qiladi, garchi nutqda hal qiluvchi rol o'ynamasa-da. Ushbu belgilarni ma'lum darajada tabiiy (Ch. Pirs tasnifiga ko'ra – indeks-belgilar)¹⁸ deb hisoblash mumkin, chunki ular inson fiziologiyasi bilan bog'liqdir. Biroq madaniyat rivojlanishi bilan ularning ko'pi tobora ortib borayotgan shartlilik izlarini oladi va ma'lum muhitda tarbiya bilan chambarchas bog'liq bo'ladi (masalan, gestikulyatsiya). Ammo vizual idrok qilinadigan belgilar ichida eng muhimlari – insonning o'zi yaratgan sun'iy grafik belgilar, avvalo, yozuv va son belgilaridir. Ular turli maqsadlarga xizmat qilsa-da va turli intellektual operatsiyalar bilan bog'liq bo'lsa-da, ularning evolyutsiyasi ko'p jihatdan umumiylikni namoyon qiladi. Semiotik nuqtayi nazardan ularning rivojlanishidagi bosh tendensiyani bitta jumla bilan ifodalash mumkin: ular ikonik belgilaridan shartli belgilar sari rivojlangan. Quyida biz yozuv va son belgilarining (raqamlarning) rivojlanishidagi asosiy bosqichlarni kuzatishga urinib ko'ramiz.

Yozuv. Yozuv evolyutsiyasi hozirgi kunda lingvistikada yaxshi o'rganilgan. Yozuv rivojlanishining konkret tarixiy xususiyatlaridan chetlashib, faqat umumiy rivojlanish mantiqini qayd etgan holda, yozuv tarixida quyidagi bosqichlarni ajratib ko'rsatish mumkin: piktografiya – ieroglif yozuvi – sillabik (bo'g'in) yozuvi – alifbo yozuvi. Yozuvning dastlabki sharti rasmlar bo'lib, eng qadimgilari ilk paleolit davriga taalluqlidir.

Yozuvga tomon qo'yilgan navbatdagi qadam kompozitsiyalar yaratish bo'ldi. Bu esa faqat alohida ob'ektlarni emas, balki ularning ichida mavjud bo'lgan vaziyatni yoki ular bilan sodir bo'layotgan voqeani tasvirlash imkonini berdi. Bunday kompozitsiya tarkibiga ham jonli ob'ektlar (odamlar va hayvonlar ularning holati va imo-ishoralari bilan), ham jonsiz ob'ektlar (qurol-yarog', manzara elementlari va hokazo) kirishi mumkin edi. Qadimgi tasviriy san'at tarixida kompozitsiyalarning paydo bo'lishi, umuman olganda, tasvirlarning realizm darajasining kamayishi, ularning sxemalashtirilishi bilan birga kechdi. Bu esa mavhum tafakkur rivojlanishining yaqqol dalili sifatida xizmat qilgan va natijada piktografiyaning yuzaga kelishiga olib kelgan.

¹⁸ Ч. Пирс – родоначальник семиотики – выделял три основных типа знаков: иконические, индексы и условные знаки. Иконические знаки характеризуются тем, что означающее обладает объективно существующим сходством с означаемым, у индексов означающее и означаемое связаны причинно-следственной связью, условные знаки предполагают чисто договорный характер отношения означающего и означаемого (Ч. Пирс эти последние знаки называл «символами», но мы предпочитаем этот термин не использовать, так как он имеет множество культурных коннотаций).

20-Noyabr, 2025-yil

Piktografiya ko‘pincha “rasmiy” yoki “obrazli yozuv” deb ataladi, biroq uni “protoyozuv” deb atash aniqroqdir. Undagi tasvirlarning aksariyati (sxemalashtirilganligiga qaramay) hali ham ikonik xususiyatni saqlab qolgan, biroq shartli belgilar (ramzlar) ham uchraydi. Ular ikonik belgilar asosida yuzaga kelgan bo‘lib, ammo unda ifodalovchi (belgi) ifodalanmish (mazmun) bilan sezilarli o‘xshashlikni yo‘qotgan bo‘ladi. Piktografiyaning paydo bo‘lishi odatda kechki paleolit yoki mezolit davriga taalluqli deb hisoblanadi. Agar alohida ob’ekt tasvirini grafik “proto-nom” sifatida ko‘rish mumkin bo‘lsa, butun kompozitsiya esa allaqachon “proto-ifadalanish” vazifasini bajaradi.

Har bir alohida kompozitsiya (xuddi fotografiya kabi) faqatgina voqealarning ma’lum bir “lahzali kesimini” aks ettiradi, shu ma’noda bunday “proto-ifadalanish” noaniq hozirgi zamonni belgilaydi. Rasm doimo ikki o‘lchamli bo‘ladi (agar perspektiva mavjud bo‘lsa – illuziyali tarzda uch o‘lchamli bo‘lib ko‘rinadi) va faqat makon o‘lchamlarini ifodalaydi. Biroq har qanday voqealar rivoji vaqt o‘lchamiga ega bo‘lib, uni bitta rasmda aks ettirib bo‘lmaydi.

Piktografiyaning inqilobiy mohiyati shunda ko‘rinadiki, unda kompozitsiyalar ketma-ketligi yuzaga keladi va bu voqealar ketma-ketligini tasvirlash imkonini beradi hamda “proto-matn”ni shakllantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Моррис Ч. *Основания теории знаков*. – М.: Прогресс, 1983. – С. 37–38.
2. Crystal, David. *How Language Works*. – London: Penguin, 2005.
3. Дирингер Д. *Алфавит. История и развитие*. – М.: URSS, 2003.
4. Лотман Ю. М. *Семиосфера*. – СПб.: Искусство, 2000.
5. Пирс Ч. *Избранные философские произведения*. – М.: Прогресс, 2000.
6. Coulmas, Florian. *The Writing Systems of the World*. – Oxford: Blackwell, 1991.